

ARXIU CINEMATogrÀFICS DE LES BALEARS (1840-1967). CONCLUSIONS I PERSPECTIVES

Catalina Aguiló Ribas, Maria-Josep Mulet Gutiérrez
Universitat de les Illes Balears

1. Introducció

La present comunicació vol esser una reflexió sobre l'estat de la qüestió de la conservació i difusió del patrimoni cinematogràfic a l'àmbit de les Illes Balears. La seva realització és el resultat, en part, de les conclusions sorgides del treball d'investigació que es va posar en marxa arran de la concessió l'any 1999 per part de "SA NOSTRA" Caixa de Balears del III Premi d'Investigació sobre Patrimoni històric i artístic i a la Conservació de Bens Cultural a les Illes¹. Una vegada publicada l'esmentada Guia d'arxius² s'imposava, com hem esmentat, una reflexió sobre l'estat del patrimoni audiovisual, en general, però més concretament del patrimoni cinematogràfic, sobre tot en relació als arxius, col·leccions i fons cinematogràfics públics i privats i a les perspectives que s'obrin quant a la seva conservació, possible consulta i difusió. L'objectiu de la present comunicació és, per una banda, donar a conèixer l'estat en què es troben aquest tipus de fons, ressenyant materials i temàtiques i, per altre, fer possible propostes per a millorar l'accés a la seva informació.

En anteriors comunicacions presentades a àmbits diferents, entre ells a jornades anteriors hem plantejat diverses qüestions relacionades amb aquest projecte, però en la majoria dels casos es tractava de donar a conèixer el contingut general del projecte, la seva metodologia o bé aspectes més relacionats amb el patrimoni fotogràfic.³

¹ El projecte premiat fou realitzat per un equip de feina compost per Josep Antoni Pérez de Mendiola (especialitzat en història del cinema a les Balears i crític cinematogràfic), Joan Fuentes (arxiver, responsable del fons fotogràfic de l'Arxiu Municipal de Palma), Xisco Bonnín (fotògraf i historiador de l'Art), Martin Davies (documentalista, fotògraf i especialitzat en la història de la fotografia a Eivissa), Pau Salort (historiador, especialitzat en fotografia i cine a Menorca, responsable de l'Arxiu d'Imatge i So de Menorca), Maria-Josep Mulet (historiadora de l'art, professora de la Universitat de les Illes Balears i especialista en història de la fotografia) i Catalina Aguiló (historiadora de l'art, professora de la Universitat de les Illes Balears i especialista en cinema i fotografia)

² Catalina Aguiló i Maria-Josep Mulet, *Guia d'Arxius, col·leccions i fons fotogràfics i cinematogràfics de les Balears (1840-1967)*, Palma, "SA NOSTRA" Caixa de Balears, 2004

³ AGUILÓ, Catalina / MULET, Maria-Josep, "Recuperació del patrimoni fotogràfic i filmogràfic de les Balears", *La imatge i la recerca històrica. Ponències i comunicacions: jornades de debat entorn del valor artístic i documental del patrimoni en imatge*, Girona, Ajuntament de Girona, 1990, p. 99-107; AGUILÓ, Catalina / BONNÍN, Francesc / FUENTES, Joan / MULET, Maria-Josep, "Guia de fons d'imatges de Balears. Primera fase del projecte", *Actes de les VI Jornades Antoni Varés. Imatge i Recerca*, Girona, Centre de Recerca i Difusió de la Imatge / Ajuntament de Girona, 2000, p. 151-164; AGUILÓ, Catalina / BONNÍN, Francesc / MULET, Maria-Josep, "Proyecto de investigación para la elaboración de un catálogo del patrimonio fotográfico y filmográfico de las Baleares. Aspectos metodológicos", *Actas del XIII Congreso Español de Historia del Arte*, Granada, Comité Español de Historia del Arte, 2000, p. 921-935; AGUILÓ, Catalina / MULET, Maria-Josep, "Los fondos fotográficos privados de Baleares. Consideraciones sobre sus condiciones, procedencias, contenido y otros aspectos", *Imatge i recerca. Ponències, experiències i comunicacions. VII Jornades Antoni Varés*, Girona, Centre de Recerca i Difusió de la Imatge / Ajuntament de Girona, 2002, p. 173-180

2. El patrimoni filmogràfic

La problemàtica que planteja la conservació del patrimoni cinematogràfic és complexa, sobre tot, per mor de la varietat de suports i l'especial fragilitat d'aquests, sobre tot pel que fa al cinema primitiu, bàsicament conservat en nitrat i, posteriorment, en acetat. Tan un com l'altre suport fan difícil una correcta conservació del cinema que es troba en constant perill de desaparició ja sigui per la ràpida combustió en el cas del nitrat, ja sigui pel síndrome del vinagre en el cas de l'acetat. Per tant és prioritari, en el cas del cinema primitiu, determinar on es troba i en quin estat es conserva aquest patrimoni per possibilitar la seva restauració i conversió a materials més estables.

Per aquest motiu una de les tasques pendents i que es plantejaren en presentar el projecte d'investigació abans esmentat era la localització, en el cas del patrimoni cinematogràfic, del màxim possible de documents fílmics que restaven en perill per una conservació deficient de vegades causada pels seus suports.

En el moment d'iniciar la tasca d'investigació que ens portaria a la realització de la Guia d'arxius d'imatges existien ja uns coneixements bàsics sobre quin era el patrimoni cinematogràfic de les Illes Balears, on es trobava i quin era el seu estat de conservació. Aquests coneixements bàsics s'havien ampliat considerablement en les darreres dècades gràcies a una sèrie de treballs d'investigació, d'inventari i la realització de exposicions diverses que varen permetre la localització, catalogació i posterior difusió dels films que formen una part molt important del llegat cinematogràfic a les Balears.

Algunes de les fites que han fet possible aquestes recuperacions i que podem citar de manera abreujada són: En primer lloc la realització d'un treball d'investigació sobre la figura de Josep Truyol i Otero. Aquest treball va permetre la localització i posterior recuperació d'alguns dels films realitzats per aquest fotògraf professional actiu entre 1888 i 1949⁴. Bàsicament es tractava de dos films complets realitzats dins la sèrie titulada *Excursiones por Mallorca*, datats el 1913 i de fragments de continguts diversos que abraçaven les panoràmiques naturals, els reportatges i les filmacions de caire familiar. La resta de la producció de Josep Truyol restava, però, com a una incògnita ja que segons alguns testimonis orals el propi Truyol havia destruït part important de la seva obra filmogràfica. La recuperació del material conservat en suport de nitrat va ser possible gràcies a la col·laboració de la família del fotògraf, particularment de la seva filla Bàrbara Truyol i del seu net Josep Truyol i Thomàs, del Servei de Cinematografia de la Generalitat de Catalunya, dirigida aleshores per Miquel Porter Moix i dels estudis FOTOFILM Barcelona.

La segona fita a destacar en l'àmbit de la recuperació de patrimoni cinematogràfic fou la realització, l'any 1987, del primer inventari del patrimoni audiovisual⁵. A partir d'aquest treball, es pogueren recuperar dos films emblemàtics per al patrimoni filmogràfic balear: *Flor de Espino* i *El secreto de la Pedriza*. Ambdues pel·lícules, datades entre 1925 i 1927, tenien àmplia documentació escrita, però restaven en lloc desconegut. La realització del inventari va permetre la seva localització, la primera en un arxiu públic, l'Arxiu de la Filmoteca de la Generalitat de Catalunya, i la segona en un arxiu privat, la distribuïdora de Joan Mas⁶. La col·laboració d'institucions diverses com l'Ajuntament de Palma i la Filmoteca Española, en el cas de *Flor de Espino* o com la Conselleria d'Educació i Cultura del Govern Balear i la Filmoteca de la Generalitat de Catalunya, en el cas de *El secreto de la Pedriza*, feren possible la restauració i realització de còpies de seguretat dels dos

⁴ Aquest treball es convertí en una tesi de llicenciatura publicada posteriorment. AGUILÓ, Catalina, *Josep Truyol, fotògraf i cineasta: 1868-1949*, Palma, Miquel Font, 1987

⁵ AGUILÓ, Catalina / MENDIOLA, Josep Antoni / MULET, Maria-Josep, *Inventari de les col·leccions fotogràfiques i filmogràfiques de les Balears*, Palma, Conselleria d'Educació, Cultura i Esports del Govern Balear, 1987. Inèdit

⁶ Joan Mas. Distribuïdora de pel·lícules, situada al carrer Puigdorfila de Palma.

films. El fet de que d'ambdós films es fessin còpies noves no tan sols permetia la seva conservació sinó també la seva consulta, ja que el suport anterior, el nitrat, impossibilitava el seu visionat.

En tercer lloc hem d'esmentar l'exposició *Cent anys de cinema a les Balears*⁷. El treball de recollida de documentació i de materials fílmics per a l'exposició va permetre, una vegada més, la localització d'algunes pel·lícules com *La estrella de València*⁸, *La novia del contrabandista*⁹ i *Rocio de Albaicín*¹⁰.

Altres troballes importants i que comentarem més endavant són la recuperació de pel·lícules com *El hombre de las Baleares*, *La fiesta del pedal* o filmacions realitzades a les Balears durant la guerra civil.

3. Els fons i col·leccions privats. La tasca de conservació

Molts dels documents fílmics que formen part del patrimoni audiovisual de les Illes Balears s'han conservat per la bona voluntat i l'estimació per part dels familiars dels seus realitzadors. En aquest punt és important distingir entre dos tipus de fons de caràcter privat: per una banda els fons i arxius procedents de fotògrafs i cineastes, ja fossin professionals o aficionats, que s'han conservat en l'àmbit familiar i els fons que són propietat de col·leccionistes particulars.

Dins del primer grup es troben a Balears alguns fons realment interessants com el que hem anomenat abans de Josep Truyol i Thomàs, que conserva les pel·lícules de Josep Truyol i Otero. En el fons es conserven còpies en 16 i 35 mm. de la producció fílmica del fotògraf: Les dues pel·lícules realitzades dins de la sèrie *Excursiones por Mallorca*, la titulada *De Palma al Puerto de Sóller* i *Panorama de Palma y sus contornos desde la torre de Bellver* i fragments més o manco complets d'escenes familiars, panoràmiques naturals, una parada militar i una processó del Corpus.

Un altre fons arribat al seu propietari per herència familiar és el que correspon a l'Arxiu Josep Carles Tous. En aquest cas el material cinematogràfic conservat a l'arxiu no és la producció d'un fotògraf o cineasta sinó que són encàrrecs fets per l'empresari Josep Tous i Ferrer. Entre els films conservats, datats a la dècada dels anys vint, hi trobem un reportatge sobre els nous tallers del diari *Última Hora*, propietat de l'empresari abans esmentat o la inauguració de la companyia *Aeromarítima Mallorca*.

Al costat d'aquests fons en trobem d'altres que conserven bàsicament realitzacions pròpies o d'algun familiar aficionat al cinema. En alguns casos es tracta de filmacions d'escenes familiars, celebracions, excursions, etc., però de vegades aquestes filmacions es converteixen en documents excepcionals sobre esdeveniments concrets o bé es tracta de reportatges d'actualitat. Cal esmentar, en aquest punt, els arxius d'Antònia Cañellas (*La elaboración de la ensaimada en Mallorca* (1931), de Josep Cabrinetti (on entre altres films s'hi troba un documental sobre la inauguració del Coliseu Balear, plaça de toros de Palma), d'Antoni Ramonell, de Jaume Salvà o de Julià Vidal (fons en el que es conserva una filmació d'una desfilada militar a Palma on hi apareix el Comte Rossi¹¹). Tots aquests arxius es troben a Mallorca, però també en trobem alguns exemples a Menorca, com són els fons Llorenç Villalonga, el d'Agustí Sintès, Enric Pons, Miquel Seguí i a Eivissa el de Josep Maria Subirà. La temàtica

⁷ AGUILÓ, Catalina / MENDIOLA, Josep Antoni [coordinadors], *Cent anys de cinema a les Balears*, Palma, SA NOSTRA Caixa de Balears, 1995

⁸ Conservada al Bundesarchiv-Filmarchiv de Berlín

⁹ Conservada al Bundesarchiv-Filmarchiv de Koblenz

¹⁰ De la qual es conserven dos fragments, un a l'Arxiu de Films de la Filmoteca de la Generalitat de Catalunya i l'altre a la Filmoteca de la Generalitat Valenciana.

¹¹ Nom amb el que era conegut el militar italià Arconovaldo Buonacorsi, organitzador de la Falange a Mallorca.

predominant , en aquests casos, són les excursions, la recreació de paisatges i els reportatges de processons i d'altres esdeveniments de caire social.

Dins dels arxius de propietat privada es troben dos fons especialment interessants i que apleguen dos modalitats: per una banda la producció pròpia, és a dir, ambdós són propietat de fotògrafs que també s'han dedicat al cinema, i per altra l'interès pels dos mitjans els ha portat a ser, a la vegada, col·leccionistes. Es tracta dels arxius de Miquel Font i Cirer i el de Vicenç Matas. El primer, editor de professió, s'ha dedicat, com a aficionat i professional al mateix temps, a la fotografia i al cinema, amb la realització, sobre tot, de documentals de caràcter etnogràfic, com a testimoni de tradicions en vies de desaparició. Però com a col·leccionista, el seu fons conté alguns films, sobre tot datats als anys vint i trenta, convertits en autèntics testimonis de la vida política i social de la Mallorca d'aquells anys. Entre els films que conserva es troben les realitzacions de Vicenç Juan Serra datades entre 1930 i 1934, amb reportatges de contingut polític i d'altres de caire familiar, la filmació de la visita del general Franco a Mallorca el 1947 realitzada per Guillem Llinàs, el fons familiar de Miquela Rovira, dona d'Emili Darder, batlle republicà de Palma i filmacions sobre la illa d'Eivissa datades en 1930 i 1934.

El segon arxiu, propietat de Vicenç Matas, reuneix també la seva producció pròpia com a fotògraf i com a operador i realitzador de cinema al costat d'altres documents fílmics que conserva com a col·leccionista així com a material gràfic (cartells, programes de ma)¹² i tècnic (càmeres fotogràfiques i de cinema). Al costat de la seva producció realitzada en la dècada dels seixanta, Vicenç Matas conserva un documental interessant sobre el celler cooperatiu de Felanitx (1920) en suport nitrat i una còpia en 16 mm.

La principal problemàtica que plantegen aquests arxius és les condicions i els mitjans per a conservar, sobre tot, els documents fílmics en suport antic. Alguns d'aquests arxius tenen les seves còpies corresponents en vídeo Betacam a l'Arxiu del So i de la Imatge de Mallorca o Menorca o a altres arxius de films en suport plàstic, dels que en parlarem a l'apartat dels arxius públics. Però podem dir que a les Balears encara no s'ha clarificat totalment el tema dels dipòsits de materials fílmics en arxius públics, entre d'altres coses, tal vegada, per la indefinició d'aquests en alguns aspectes cabdals de conservació i difusió d'aquesta materials. Per tant, en aquest aspecte encara queda una camí llarg per recórrer.

4. Els arxius públics

El patrimoni filmogràfic s'ha vist mancat a Balears fins fa molt poc, de l'interès de les administracions per la seva conservació. Mentre la fotografia forma part ja de moltes biblioteques, arxius i museus que depenen d'institucions públiques, el cinema, tal vegada per manca de coneixement o bé per les dificultats tècniques que comporta, s'ha vist exclòs dels fons d'aquestes entitats. A Balears no és fins a la creació dels Arxius d'Imatge i So¹³ que es posa en marxa una proposta ferma de conservació de patrimoni de la imatge, tan fotogràfic com cinematogràfic. Les característiques i els mitjans econòmics i de infraestructura, però, no són exactament el que altres comunitats han posat a l'abast per a la creació d'aquests tipus d'arxiu. És a dir no podem parlar estrictament de filmoteques tal com s'han posat en marxa a comunitats com Catalunya o València, institucions que funcionen amb la doble vessant d'arxiu d'imatges i de filmoteca, com a difusió del cinema.

Malgrat tot aquests arxius estan realitzant una tasca de recollida, amb algunes campanyes sensibilitzadores, i còpia de materials cinematogràfics que es troben en mans privades. Així l'Arxiu del So i de la Imatge de Mallorca ha reunit còpies en format

¹² Dins d'ella seva col·lecció conserva el cartell original de la pel·lícula *El Secreto de la Pedriza* (1925)

¹³ Mallorca (1999), Menorca (2001) i Eivissa-Formentera (2002)

vídeo de fons abans anomenats com els d'Antònia Cañellas, de Josep Cabrinetti o de Julià Vidal entre d'altres. Al mateix temps, gràcies a les campanyes de captació de material, l'Arxiu adquirí i feu una còpia en vídeo de *La fiesta del pedal* (1915) i després d'investigacions per part de col·laboradors amb l'Arxiu també va rebre la donació feta per Domingo Hernández, de *El Hombre de las Baleares* (1924), pel·lícula que es va trobar fragmentada entre la Filmoteca Canària i la Filmoteca Española i que actualment es troba restaurada. Els convenis amb altres institucions com la Filmoteca de la Generalitat de Catalunya, la Valenciana i l'Espanola han permès a l'Arxiu tenir còpies en vídeo de documents fílmics de les Balears conservats en aquests fons.

La recollida de material per a la realització de la Guia va permetre també localitzar a arxius públics d'altres països pel·lícules, documentals i de ficció realitzades a Balears. En aquest punt cal destacar el material sobre la Guerra Civil conservat a Archivio Storico Istituto Luce de Roma, al costat de reportatges filmats a la dècada dels anys cinquanta sobre personatges famosos que estiuaven a Mallorca.¹⁴ En l'apartat de les pel·lícules de ficció es troben *La estrella de Valencia (Der stern von Valencia)* (1933) filmada en dues versions, francesa i alemanya, i que es conserven a la Filmoteca de Berlín (Bundesarchiv-Filmarchiv Berlin) i *La novia del contrabandista de Mallorca (Die Schmugglerbraut von Mallorca)* (1929) que forma part del fons de la Filmoteca de Koblenz (Alemanya) (Bundesarchiv-Filmarchiv Koblenz).

5. La difusió del patrimoni filmogràfic. Realitzacions i propostes

Com a conclusió es pot parlar de les tasques pendents en relació a la conservació del patrimoni cinematogràfic. Les mancances existents en aquest punt es poden trobar també en relació al patrimoni fotogràfic, malgrat les característiques tècniques i de suport d'aquest i la seva major difusió, fan que es troben a nivells una mica diferents. En primer lloc cal establir la infraestructura dels arxius recentment creats, des del punt de vista de mitjans, locals i econòmics, crear una xarxa entre les Illes i els arxius d'altres comunitats o estats que permeti un intercanvi i una difusió fluïda d'aquest patrimoni ja que els mitjans digitals actuals permeten la consulta sense perill d'aquests materials. S'ha de donar un pas endavant per a millorar i facilitar els sistemes de dipòsit de materials perquè els propietaris de fons i col·leccions privades posin a l'abast dels interessats el patrimoni que conserven. Les campanyes de sensibilització i d'informació són importants en aquests sentit, però han d'anar acompanyades d'una resposta àgil i tranquil·litzadora per part de les institucions.

La *Guia d'arxius, col·leccions i fons fotogràfics i cinematogràfics de les Balears (1840-1967)*, el treball que ha motivat aquesta comunicació va néixer amb la voluntat de servir d'eina d'informació i difusió del patrimoni d'imatges i la seva estructura és un intent de facilitar la connexió entre el món dels fons privats i públics i perquè es pugui comprovar quins són els desequilibris existents i on manquen actuacions per a millorar l'estat en que es troba aquest patrimoni. La seva publicació ha permès de localitzar nous fons i col·leccions, fet que demostra que la feina ha de continuar i que la guia ha de ser oberta a noves incorporacions.

¹⁴ Com Charles Chaplin i Oona O'Neill, Albert i Paola de Lieja o Rainiero de Monaco i Grace Kelly, entre d'altres.

La Fiesta del pedal.
Mallorca. 1915. Arxiu del So
i de la Imatge de Mallorca

El secreto de la Pedriza (Cartell) c. 1925-1927.
Col·lecció Vicenç Matas

André Hugon. *El hombre de las Baleares*. 1924. Arxiu del
So i de la Imatge de Mallorca